

Mittelholcz Iván

A tiszta értelmi fogalmak kontingenciájáról

Meglehet, igaza van Altrichter Ferencnek, amikor azt írja, a kategóriák levezetése „az egyik legnagyobb szégyenfoltja *A tiszta ész kritikájának*; a 'levezetésben' semmi semmiből nem következik, s maga Kant csak hajmeresztő bakugrásokkal tud eljutni az ítéletek logikai formáitól a kategóriákig.” (ALTRICHTER 1993, 48.) Mivel Altrichter ellentmondást vél megállapítani a logika minden eszes lényre vonatkozó általános érvényűsége, a kategóriáknak az ítéletek logikai formájából való levezethetősége és a kategóriák kontingenciája között, ezért azt javasolja, hogy a „levezethetőséget” el kellene vetni. Erre vonatkozóan háromféle indokot is felhoz:

1. A „levezethetőség” önmagában is tarthatatlan.
2. A „levezethetőségen” semmi nem múlik, a „transzcendentális idealizmus legfontosabb felismerései akkor is megállják a helyüket, ha a 'levezethetőséget' úgy, ahogy van, kidobjuk az ablakon” (uo. 49).
3. Mind a kategóriák kontingenciája, mind a logika általános érvényűsége jóval fontosabb, az ezekre „vonatkozó nézeteket – a kritikai filozófia teljes elvetése nélkül – nem dobhatnánk ki az ablakon” (uo.).

Az alábbiakban (részben) amellet érvelek, hogy a „levezethetőségnél” bármit érdemesebb kidobni az ablakon. Sorban fogok haladni: kezdem a logika általános érvényűségével, folytatom a levezethetőség gondolatával, végül a kategóriák kontingenciájára térek ki.

LOGIKA

Szükséges-e, hogy a logika általánosan érvényes legyen minden eszes lényre – legalábbis a kritikai filozófia keretén belül?

Két esetet kell ennek kapcsán megkülönböztetnünk, hiszen Kant is kétféle értelemben beszélhetne „nem-emberi” értelemről. Ugyanúgy, ahogy a szemlélet fogalmát is kétféleképpen használja, amikor a mi szemléletünk alternatíváját jelentő „nem-emberi” szemléletet hozza szóba: Kant egyfelől *intellektuális* (nem érzéki) szemléletről, másfelől érzéki, de nem feltétlenül tér- és időbeli szemléletről mint lehetőségről beszél.¹ Ehhez hasonlóan az emberi értelemnek is kétfajta alternatíváját várhatnánk.

Beszélhetünk ugyanis nem-véges eszes lényekről – azaz olyan intuitív (szemlélő) értelemről, amelynek öntudatával együtt a sokféleség is adott, valamint olyan, tőlünk különböző véges eszes lényekről is, akik diszkurzív értelemmel rendelkeznek, s akik a megismeréshez érzéki szemléletre és fogalmakra szorulnak. (Vö. KANT 2004, 117; A68/B93: „minden emberi értelem [...] megismerése fogalmak általi megismerés; nem intuitív, hanem diszkurzív.”) Így első lépésben arra következtethetünk, hogy a logika

¹ „Hogy mik a tárgyak önmagukban, érzékelésünk receptivitásától elkülönítve, azt soha nem tudhatjuk meg. Csak azt a ránk jellemző módot ismerjük, ahogyan mi magunk észleljük a tárgyakat; minden ember okvetlenül így észleli őket, de nem szükségszerű, hogy bármely lény észleletei okvetlenül ugyanilyenek legyenek.” (KANT 2004, 93–94; A42/B59.)

biztosan nem lehet érvényes olyan eszes lényekre, akik intuitív-szemlélő értelemmel bírnak, hiszen ők nem fogalmak útján ismernek meg, tehát sem a fogalmak, sem az ítéletek, de még a következtetések sem jelenthetnek túl sokat a számukra.

Még az sem magától értetődő, hogy a diszkurzív értelemmel bíró eszes lények között általános érvényű lehetne a logika. Attól nem kell félni, hogy Kant nem oszt fel valamit, amit pedig fel lehet: a logikát is feldarabolja az első adandó alkalommal. Mint minden fontosabb felosztás Kantnál, ez is a reflexió fogalmai szerint történik, közelebbről a belső/külső, illetve az anyag/forma fogalompárjai² alapján. Az így kapott négyes felosztás elemei: a *transzcendentális logika* (belső, materiális), a *tudományok organonjai* (külső, materiális), a *kathartikon* (külső, formális), és az *általános tiszta logika* (belső, formális).

Haladjunk sorban:

- Univerzális-e a transzcendentális logika? Ha feltesszük, hogy a kategóriáink kontingensek, akkor biztosan nem.
- Lehetnek-e univerzálisak a tudományok organonjai? Ez attól függ, hogy milyen tárgyfajták lehetségesek. Ha feltételezünk olyan, az emberitől különböző diszkurzív értelmeket, amelyek az emberitől különböző kategóriákkal rendelkeznek, akkor semmi okunk azt gondolni, hogy ugyanolyan fajtájú tárgyak adódnak számukra, mint számunkra, azaz nincs okunk az organont sem univerzálisnak gondolni.
- Általános érvényű-e a kathartikon? Ha valami, akkor az empirikus pszichológiai összefüggésekkel (emlékezettel, előítéletekkel stb.) foglalkozó alkalmazott logika biztos, hogy kontingens.
- Lehet-e általános érvényű az *általános logika*? Ha az alábbi idézetet a kategóriák kontingenciája mellett szólnak tartjuk, akkor – sajnálatos módon – az ítéletek tartalmától elvonatkoztató, pusztán azok formájára ügyelő általános logika univerzalitásával is bajok lesznek. „Azonban értelmünk ama sajátosságára, hogy csupán kategóriák révén, méghozzá éppen ilyen fajta és éppen ennyi kategória segítségével hozza létre az appercepció a priori egységét, e sajátosságra ugyanúgy nem tudunk további magyarázatot adni, mint arra, hogy ítéletalkotásunk funkciói [azaz ítéleteink logikai formái] (vö. KANT 2004, 119; A70/B95) miért éppen ezek és nem mások [...]” (KANT 2004, 154; B145–146.)

Ami mellett a fentiekben érvelni próbáltam, az nem a logika kontingenciája (leszámítva az intuitív értelem esetét), hanem az, hogy ha a kategóriákat kontingensnek tartjuk, akkor a logikát legalábbis nem kézenfekvő általános érvényűnek tekinteni.

„LEVEZETHETŐSÉG”

A „levezethetőség” kapcsán azt kell elsőként megjegyezni, hogy Kant a kategóriáknak nem a logikából való levezethetőségéről, hanem az ítéletek logikai formáján alapuló *felkutatásáról* (Entdeckung) beszél. A különbség pedig jelzi a függőségi viszonyt: nem a tiszta értelmi fogalmak függenek a logikától, hanem éppen a tiszta értelmi fogalmak teszik lehetővé az ítéletek logikai formáját – csak ezért lehet belőlük visszakövetkeztetni a kategóriákra. Lássuk, hogyan!

² A „belső/külső” megkülönböztetése itt csak az értelen múltót, illetve az értelem számára külsődegést (a receptivitáshoz kötődőt) jelenti, míg a materiális/formális különbsége az ítéletek esetében a fogalmi, illetve a fogalmaktól elvonatkoztatót, vagyis a fogalmak ítéletekben megjelenő viszonyaira ügyelőt jelenti. (Vö. KANT 2004, 279–280; A265–266/B321–322.)

Egy fogalom – amely mindig egy lehetséges ítélet predikátuma – közös ismerv alapján szemléleteket rendel maga alá (akár közvetlenül, akár közvetve, más fogalmakon keresztül). Minden fogalomnak van egy sajátos struktúrája a neki alárendelt képzetek vonatkozásában. Ennek mentén emel ki az ítélet bizonyos képzeteket, és ezekről predikálja az analitikus egység – az alárendeltekben közös ismerv – alapján a fogalmat. Kant ezt a következő esettel világítja meg: „Így vonatkozik például a 'Minden test osztható' ítéletben az oszthatóság fogalma különböző más fogalmakra; itt azonban valamennyi közül kiváltképp a test fogalmára vonatkozik, ez utóbbi pedig bizonyos, számunkra adott jelenségekre.” (KANT 2004, 118; A68–69/B93.) A fogalom és a neki alárendelt képzetek egy csoportjának viszonyát határozza meg az ítéletek logikai formája.³ A képzeteket fogalmaknak alárendelő funkciók, az értelem logikai funkciói azok, amelyek az ítéletek formájában megnyilvánulnak. Ezek lehetőségeinek számbavételénél a fogalmak tartalma valóban figyelmen kívül marad, így ez csupán formális felosztás – ami nem jelenti azt, hogy az ítéletek lehetséges formái vagy az értelem bennük megnyilvánuló logikai funkciói függetlenek is lennének ugyanezen értelem (még csak feltételezett) tiszta fogalmaitól. Hiszen ha az ítéletek úgy keletkeznek, hogy a fogalom alá tartozó képzetek közül kijelölünk valamennyit, akkor ez mintegy meg is fordítható: nem csak „felülről”, a fogalom és annak alárendelő struktúrája felől nézhetjük, de „alulról” is. Ekkor az ítélet nem a közös ismerv analitikus egysége révén jön létre, hanem szintézis útján: az ítélet a szemléleti képzetek egy adott sokféleségének összekapcsolását egy fogalomban egyesíti. „Mielőtt bármiféle analízisnek vethetnénk alá őket, képzeinknek már adva kell lenniök; és fogalmaink, *tartalmuk vonatkozásában* nem származhatnak analitikus eljárásból.” (KANT 2004, 124; A77/B103.) Ez minden empirikus fogalomra is igaz. A tiszta értelmi fogalmakat az empirikusaktól az általuk szintetizált sokféleség különbözteti meg. Az empirikus fogalmak a tapasztalatban adott sokféleséget szintetizálják, míg a tiszta értelmi fogalmak az a priori adottat. Az előbbi az empirikus, az utóbbi a tiszta szemléletekkel adott. Amikor tehát egy empirikus ítéletben empirikus szemléleteket sorolunk empirikus fogalmak alá, akkor – mivel az empirikus szemléletek formájuk szerint a tiszta szemléletekhez tartoznak – az empirikus szintézis együtt kell, hogy járjon egy tiszta szintézissel, így az empirikus szintézissel az értelem „transzcendentális tartalmat is belevisz képzeiteibe” (KANT 2004, 126; A79/B105).

A *felkutatás* alap gondolata így nagyjából abban foglalható össze, hogy bár a tiszta általános logika elvonatoztat az ítéletek minden tartalmától, azok logikai formája mégsem független e tartalomtól: a fogalomban az analitikus egység révén létrehozott ítélet formája az általa feltételezett szintézis módjától függ. Ha az ítéleteket az analitikus egység felől, formálisan vesszük szemügyre, akkor az mindig feltételez egy szintézist, ha a szintetikus egység felől, tartalmilag nézzük, akkor az mindig lehetővé tesz egy (vagy több) analízist. Csak ezért vázolhatjuk fel az ítéletek táblázatával párhuzamosan a kategóriákat.

A fentiekben nem amellett próbáltam érvelni, hogy a „felkutatás” gondolatmenete jó, hanem amellett, hogy nem dobható ki minden következmény nélkül az ablakon egy tisztább kritikai filozófia kedvéért. Alkalmassint a dedukció fejezet sincs meg enélkül.

³ Legalábbis az egyszerű esetekben. A tagadó, illetve a viszonyukat tekintve nem kategorikus ítéleteknél valamivel bonyolultabb a helyzet. A tagadásnál éppen hogy a fogalomnak alá *nem* rendelt képzetekről van szó, a hipotetikus és a diszjunktív ítéleteknél pedig nem egy fogalom és a képzetek valamilyen viszonyáról, hanem az ítéletek közötti viszonyról – mindazonáltal ezek az eredeti felfogásra visszavezethetőnek tűnnek.

KATEGÓRIÁK

A kategóriák kontingenciájával az a legnagyobb baj, hogy nemigen találni erre vonatkozó szöveghelyet – ha mégis, az nem erről szól. Mindjárt megvilágítom a problémát.

A legjobb egy vagy több olyan locus volna, amely a miénktől különböző lehetséges kategóriákról, avagy a tiszta értelmi fogalmakról szólna. Ilyet én nem ismerek. A legpontosabban egy fentebb már idézett rész közelíti meg a témát:

„[...] értelmünk ama sajátosságára, hogy csupán kategóriák révén, méghozzá éppen ilyen fajta és éppen ennyi kategória segítségével hozza létre az appercepció egységét, e sajátosságra ugyanúgy nem tudunk további magyarázatot adni, mint arra, hogy ítéletalkotásunk funkciói miért éppen ezek és nem mások, vagy hogy miért egyedül az idő és a tér lehet szemléletünk formája.” (KANT 2004, 154; B145–146.)

Ez a szöveghely csak annyit mond, hogy ezek a kategóriáink vannak, de arról, hogy ezek szükségszerűek vagy esetlegesek, nem nyilatkozik. Különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük, hogy ez a részlet a B-dedukcióban található, ugyanott, ahol három oldalon belül két explicit idézetet⁴ is találunk arra vonatkozóan, hogy a kategóriák nem lehetnek kontingensek.

Elvileg egy másik lehetőség is adott arra vonatkozóan, hogy a kategóriák kontingens voltára következtessünk: ti. ha találunk olyan szöveghelyeket, amelyek az emberi értelem esetleges, sajátos voltáról szólnak. Valóban, Altrichter Ferenc is ilyen típusú idézeteket citál. Azonban ezek is problémásak, Kant ugyanis – mint azt már a logika kapcsán is láttuk – kétféle értelemben beszélhetne „nem-emberi” értelemről:

1. mint intuitív értelemről, melynek öntudatával együtt a sokféleség is adva van, amely tehát magában szemlélő, és éppen ezért nem szorul sem az érzéki szemléletre, sem az empirikus sokféleség külön szintézisére – tehát a kategóriákra sem;
2. mint a miénktől különböző, de véges, diszkurzív értelemről, amely fogalmak által ismer meg, és nem szemlél. Kategóriákra csak ennek az értelemnek van szüksége.

Nos, Kant csak az első alternatívát hozza fel mindenütt⁵ a mi értelmünkkel szembeállítva, ebből azonban – minthogy a teremtő értelemnek semmilyen kategóriára nincs

⁴ „Ezen a határon túl a [szemléletünk tiszta formái] semmit nem jelentenek, mert csakis az érzékekben vannak, és az érzékekben kívül nem valóságosak. A tiszta értelmi fogalmak mentesek ettől a korlátozástól, és mindenféle szemlélet tárgyaira kiterjednek, akár hasonló a miénkre ez a szemlélet, akár nem, csak az a fontos, hogy érzéki és ne intellektuális szemlélet legyen.” (KANT 2004, 156; B148.) Illetve: „A tiszta értelmi fogalmakat a puszta értelem a szemlélet tárgyaira vonatkoztatja, akár a mi szemléletünkről legyen szó, akár valamilyen más fajta – bár érzéki – szemléletről [...]” (KANT 2004, 157; B150.)

⁵ Például: „Másfelől azonban még nagyobb értelmetlenség volna önmagukban való dolgok létét egyáltalán el sem ismerni, avagy saját tapasztalatunkat a dolgok egyetlen lehetséges megismerésmódjának tekinteni, azaz tér- és időbeli szemléletünket az egyedül lehetséges szemléletnek, diszkurzív értelmünket pedig minden lehetséges értelem ősképeinek kikiáltani, vagyis a tapasztalat lehetőségének elveit az önmagukban való dolgok általános feltételeinek feltüntetni.” (KANT 1999, 129.) Itt részben a magukban való dolgokra, részben a diszkurzivitásra való utalás alapján egyértelműnek tűnik, hogy az isteni szemlélő értelem az az alternatíva, amelynek lehetőségét értelmetlenség el nem ismerni. „De ha ez így áll, akkor itt egy másik, az emberitől eltérő lehetséges értelem eszméjének kell alapul szolgálnia – mint ahogyan *A tiszta ész kritikájában* is el kellett gondolnunk egy másik lehetséges szemléletet, hogy a miénket egy különös fajtájú szemléletnek tarthassuk, nevezetesen olyanak, amelynek számára a tárgyak csak mint jelenségek érvényesek [...]” (KANT 2003, 326.) Hasonlóan az előbbi példához, itt sem egy emberitől különböző véges, diszkurzív értelemről van szó, jól mutatja ezt, hogy a feltételezett alternatíva itt egy olyan eszes lény, akinek a tárgyak nem jelenségekként adódnak.

szüksége – semmilyen következtetést nem lehet levonni a tiszta értelmi fogalmak kontingenciájára nézve.

Tehát nemigen lehet sem olyan szöveghelyet találni, ahol expliciten másfajta kategóriák lehetőségéről beszélne Kant, sem olyat, ahol az értelem esetlegességéből a kategóriák kontingenciájára következtethetnénk.

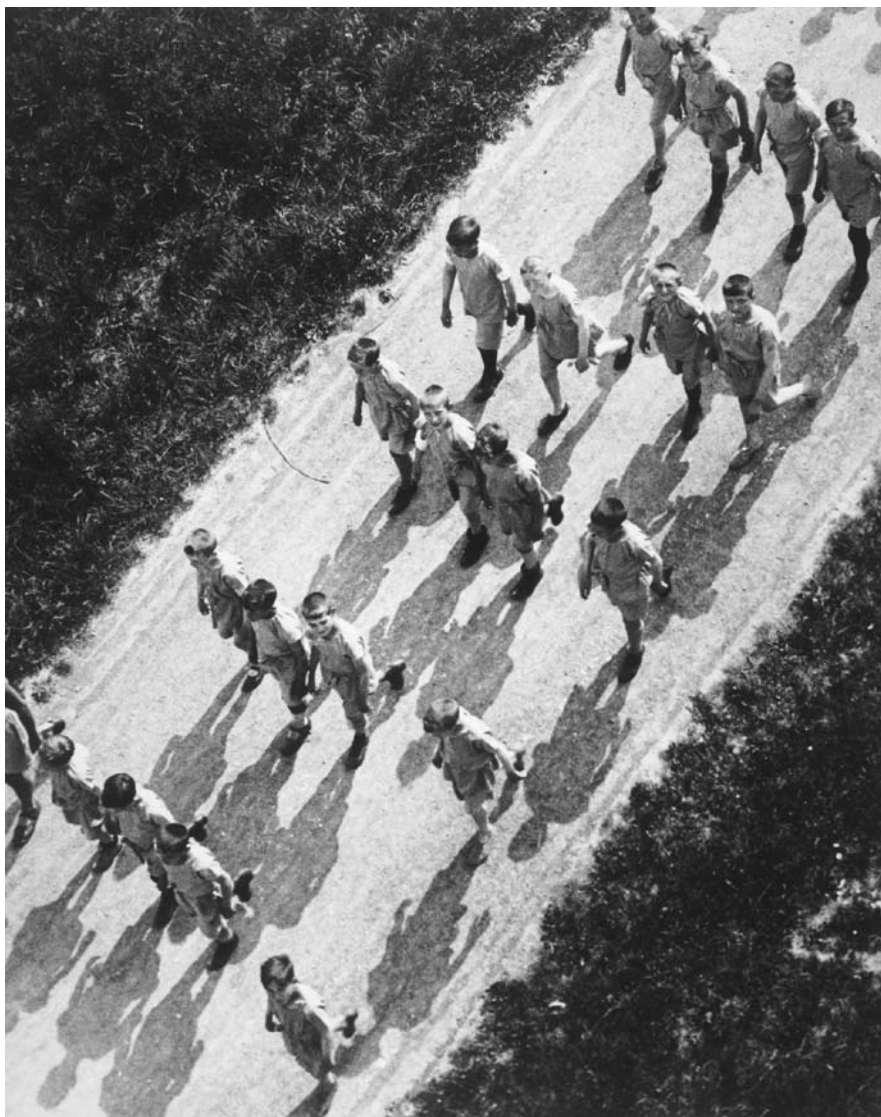
A fentiekben nem a kategóriák univerzális volta mellett próbáltam érvelni, ehelyett azt bizonygattam, hogy ha a logikát – és vele együtt a diszkurzív emberi értelmet – univerzálisnak tartjuk, akkor a kategóriák kontingenciája sem tűnik túl valószínűnek.

ÖSSZEFOGLALÁS

Első ránézésre jogosnak tűnik az a kérdés, hogy lehetségesek-e másfajta értelemmel bíró véges eszes lények a kanti rendszeren belül. Ezzel kapcsolatban azonban Kanttól csak annyit „tudhatunk” meg, hogy ezt nem tudjuk. Ez pedig annyit tesz, hogy nem derül ki, szükségszerűek-e a kategóriáink, illetve a logikánk, avagy esetlegesek. Akárhogy is, a logika és a tiszta értelmi fogalmak kontingenciája egyaránt azon múlik, lehetséges-e másfajta véges (diszkurzív) értelem. Éppen ezért, gondoljuk akár szükségszerűnek, akár esetlegesnek a logikát, ugyanilyenek kell tartanunk a kategóriákat is – és fordítva. De Kantot, úgy tűnik, ez nem nagyon foglalkoztatta. Ami fontos neki, az egy, a diszkurzívtól különböző intuitív értelem lehetőségének elfogadtatása – párhuzamosan a jelenség és a magában való megkülönböztetésével.

IRODALOM

- ALTRICHTER Ferenc 1993. Fogalom és szemlélet. In *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest: Atlantisz.
- KANT, Immanuel 1999. *Prolegomena*. Ford.: John Éva és Tengelyi László. Budapest: Atlantisz.
- KANT, Immanuel 2003. *Az ítélőerő kritikája*. Ford.: Papp Zoltán. Budapest: Osiris.
- KANT, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. Ford.: Kis János. Budapest: Atlantisz.

MUNKÁCSI Márton: Nyári tábor/Summer Camp, Bad-Kissingen, 1929
modern silver print, 35 x 28 cm, M9